

Leíró magyar hangtan 17. téma

A magyar nyelv bizonytalan státusú hangjai

A magyar mássalhangzók és magánhangzók fonetikai rendszerét tárgyalva jónéhány hangról azt állítottuk, hogy azok nem fonémák, vagy legalábbis a magyar nyelv legtöbb változatában nem fonéma státusúak.

Ezek a következők voltak:

		Zörejhangok (Obstruensek)				
		Zárhang		Részhang		Affrikáta
Mód	Hely	Explozíva	Tremuláns	Centrális (spiráns)	Laterális	
		orális	orális	orális	orális	
Hangszalagműködés		zöngétlen — zöngés	zöngétlen — zöngés	zöngétlen — zöngés	zöngétlen — zöngés	zöngétlen — zöngés
ajakhang	bilabiális	<i>p — b</i> [p — b]	<i>ʃ — ʒ</i>	<i>ɸ — β</i> [ɸ — β]		
	labiodentális			<i>f — v</i> [f — v]		[pf — bv]
nyelvhang	alveoláris	<i>t — d</i> [t — d]	<i>— r</i> [r — r]	<i>sz — z</i> [s — z]	<i>— l</i> [l — l]	<i>c — dz</i> [tʃ — dʒ]
	posztalveoláris			<i>s — zʃ</i> [ʃ — ʒ]		<i>cs — dzs</i> [tʃ — dʒ]
	palatális	<i>ty — gy</i> [c — j]		<i>ç — j</i> [ç — j]	<i>— ly</i>	<i>ty — gy</i> [cç — j]
	palatoveláris			<i>ç —</i> [ch ~ x —]		
	veláris	<i>k — g</i> [k — g]		<i>x — γ</i> [x — γ]		
	laringális	<i>ʔ —</i> [ʔ —]		<i>h —</i> [h — fi]		

Zengőhangok (Szonoránsok)			
Zárhang		Approximáns	
Okkluzíva	Tremuláns	Centrális	Laterális
nazális	orális	orális	orális
zöngés	zöngés	zöngés	zöngés
m [m]	ψ [ʙ]	$\beta/\underline{u} \sim \underline{ü}$ [w]	
\underline{m} [ɱ]		v [v]	
n [n]	r [r]		l [l]
ny [ɲ]		j/\underline{i} [j]	ly [ʎ]
η [ɣ]		$\gamma/\underline{u} \sim \underline{ü}$ [ʁ]	

Orális magánhangzók				
	Veláris		Palatális	
	Illab.	Lab.	Lab.	Illab.
Felső	$i - \acute{i}$	$u - \acute{u}$	$\ddot{u} - \acute{\ddot{u}}$	$i - \acute{i}$
Középső	$\ddot{e} - \acute{e}$	$o - \acute{o}$	$\ddot{o} - \acute{\ddot{o}}$	$\ddot{e} - \acute{e}$
Alsó	$e - \bar{e}$	$a - \bar{a}$	$\text{æ} - \bar{\text{æ}}$	$e - \bar{e}$
Legalsó	$\grave{a} - \acute{a}$	—	—	$\grave{a} - \bar{\acute{a}}$

Az itt jelölt hangok más-más típusokba rendezhetők, és csak egy részük esetében vetődhet fel, hogy esetleg fonémák volnának/lettek volna:

1. A magyarban soha nem létezett hangok: *i, í, ě, é, e, ē*

Ezek közül a hangok közül egyedül a veláris *i* vet fel nyelvészeti problémákat, mert bár az uráli/finnugor rekonstrukciók során számolnak a veláris *e*-vel, azt a magyar nyelv önálló életében senki sem feltételezi, viszont a veláris *i*-t igen.

Ennek bizonyítékául azokat a szavakat szokták felsorolni, amelyek alapalakjukban (szótári alakjukban) *i*-t tartalmaznak és mély hangrendűen ragozódnak.:

nyíl — *nyil|ak*, *íj* — *íj|ak*, *híd* — *hid|ak*, *férfi* — *férfi|ak*

Ez a veláris *i* melletti érv a legkönnyebben cáfolható, hiszen itt egyszerűen arról van szó, hogy a félkövérrel jelölt magánhangzót a toldalék részeként értelmezik. Nyelvtörténetileg reálisabb szegmentálással ezek a magánhangzók a tő részét képezik (tővégi magánhangzók):

nyíl — *nyila|k*, *íj* — *íja|k*, *híd* — *hida|k*, *férfi* — *férfia|k*

Mivel a hangrendi illeszkedés szempontjából az *i* se nem magas, se nem mély (hanem semleges, neutrális), nem az *i*, hanem a teljes töben látható másik magánhangzó, az *a* mutatja meg a szó valódi hangrendjét. Így a *nyíl* szó csak látszólag magas hangrendű, valójában mély, amit a *nyila-* teljes töből tudhatunk meg. De ehhez nem kell az *i*-nek is mélynek lennie. A szó mély hangrendű, etimológiája ezt jól bizonyítja, *i* nélkül is:

uráli **ńōle* >> m. *nyilu* > *nyíl* (*nyila-*)

Az alán *χīd* > m. **χīdu* > *híd* (*hida-*) pl. etimológiailag is magas/palatális *i*-t tartalmazott, de mivel átvételekor a szokásosan csak a mély hangrendű szavak elején állt *χ*, a magyar nyelv, amikor tővégi magánhangzóval látta el, jelzetten is mély hangrendűnek minősítette.

Azokban a szavakban, ahol az átadó nyelvben is volt veláris *i*, ott leggyakrabban hanghelyettesítéssel (*u*-ként) került be a magyarba: török *ariq* > m. *aruk* (> *árok*).

Vö. még: m. *fēr+fiú*: *fiú* (*fi-a-k*) > *férfiú* (*férfia-*) > *férfi* (*férfia-*)

(Az érdeklődőknek bővebben: Kis Tamás, A veláris *i* a magyarban: Magyar Nyelvjárások 43 (2005): 5–26; <http://mnytud.arts.klte.hu/cikkek/velari.pdf>)

2. A magyar beszélő számára nem beszédhang: ?

Néhány rokon nyelvünkben ugyan fonéma, a magyarban se most, se régen nem volt az, még csak beszédhangként se kezelhetjük, hisz a gégezárlhangot a magyar beszélők lényegében meg se hallják.

3. A mai magyarban nemigen létező hang, esetleg a régi magyar nyelv egyes változataiban fonéma: (?) *Ψ*, (?) *ψ*

Régebben se lehetett általános, esetleg egyes keleti nyelvjárásokban fordult elő, de nagyon kevés ismeretünk van róla ahhoz, hogy fonémastátusáról szóljunk. Az alapján, hogy egyik rovásírásos emlékünkből van jele, gyanús, hogy a maga korában és nyelvváltozatában fonéma volt. A rovásírásos érvnek azonban ellentmond, hogy csak a Nikolsburgi Ábécében fordul elő jele, a „tprus”, és erről az emlékről tudvalevő, hogy egy okoskodó humanista összeállítása volt a héber és az ősi magyar ábécé rokonságának a kimutatására.

Az Új magyar tájszótár és a nyelvtörténeti adatok szerint egyedül a *Ψücsök* (ÚMTsz.) ’tücsök’ szóban fordul elő, ez alapján számomra még a beszédhang státusa is kérdéses, inkább lehet valamilyen beszédben használt játékos hangeffektus.

4. Mellékvariánsként élők (mindig is akként előfordulók):

a) kombinatórikus variáns: η /n/, \underline{m} /m, n/,
 \acute{x} [ch] /h/, \acute{x} [ç] /j/, [j] /j/

Azaz: az η az /n/ fonéma kombinatórikus variánsa *k* és *g* előtti helyzetben,

az \underline{m} az /m, n/ fonémáké *v* és *f* előtt

a \acute{x} (IPA átírásban: [ch]) a /h/ variánsa pl. az *ihlet*, *pech*, *technika* szavakban,

a \acute{x} (IPA átírásban [ç] és [j]) a /j/ variánsai, amikor a szonoráns *j* obstruenssé válik. A *j* obstruenssé (zörejhanggá) válása mássalhangzó utáni szóvégeken következik be:

A) A /j/ nem mássalhangzó utáni szóvégen (jV, VjV, CjV) → +zengő: [j] (azaz: nem mássalhangzó utáni szóvégen a *j* megmarad szonoránsnak, azonban:)

B) A /j/ mássalhangzó utáni szóvégen (Cj): → -zengő: a) ^{+zöng}Cj [j]
b) ^{-zöng}Cj [ç]

(azaz: mássalhangzó utáni szóvégen a *j* obstruens lesz, elveszíti zengő jegyét; ha a *j* előtti mássalhangzó zöngés, akkor a *j* is zöngés lesz [j], ha a *j* előtti mássalhangzó zöngétlen, a *j* is zöngétlen lesz [ç])

b) az adott dialektusra vagy egyénre jellemző variáns:

φ /f/, \bar{a} /e/, \bar{a} /e/, \bar{o} /ö/, \bar{e} /ő/

Az eddig tárgyalt négy típus kapcsán tkp. nem merül föl az a kérdés, hogy fonémák-e a mai magyarban vagy azok voltak-e.

A következő típusok viszont a) azok, b) lehet, hogy azok, c) azok voltak.

Milyen alapon lehet valamiről megállapítani, hogy fonéma-e?

A fonéma státus eldöntése:

— Minimális pár (hangban eltérő): *szab* : *rab*

— Minimális pár (disztinktív jegyben eltérő): *szab* : *zab*. Ez szerencsésebb minimális pár, mert csak egy megkülönböztető jegyben van eltérés.

Ha egy adott megkülönböztető jegy nemcsak egy helyen van meg a hangrendszerben, ez külön erősíti a minimális párt (a zöngés–zöngétlen jegy ilyen).

Sokak szerint fontos a környezettől független előfordulás (szó elején, végén, magánhangzók között, mássalhangzó mellett, szótagnyitó és -záró helyzetben): *szab*, *aszú*, *László*, *ész*, *állsz*.

Ez a feltétel nagyon jónak látszik, de egy változó rendszerben teljesíthetetlen. (Pl. egy új fonéma elterjedése időt vesz igénybe, kevesebb helyzetben fordul elő, de attól még fonéma.) Egyébként is lehetséges, hogy egy-egy hang bizonyos helyzetekben soha nem fordul elő. Pl. a laringális *h* szóvégen és mássalhangzó előtt soha nem állhat. Ettől még fonéma. Ráadásul egy rendszer nem minden lehetséges kombinációt használ ki. Pl. egy bizonyos hang állhatna a szó elején, ha volna ilyen szavunk, de nincs, tehát az adott hangnak sincs szóeleji előfordulása. Nézzük csak a C_1aC_1 szerkezetet: *bab*, *pap*, *sas* — előfordulnak a magyarban; de : *gag*, *kak*, *zaz* stb. nem, pedig ezek a hangok fonémák. (Ilyenkor szoktak mikrofonémáról és makrofonémáról beszélni: a mikrofonéma nem minden hangtani helyzetben fordul elő.)

Mindezeknél jóval fontosabb:

— A hangrendszer.

Ha pl. az összes zöngétlen (obstruens) zárhangnak és affrikátának van zöngés párja (mert a zöngesség disztinktív, rendszert meghatározó jegy), akkor a *c*-nek is rendelkezni kell zöngés párral (*dz*). Ez a legfiatalabb mássalhangzó fonémánk, a strukturális nyelvtan szerint nem is fonéma,

csak $d + z$ hangkapcsolat, mert hogy szó elején csak 1-szer fordul elő (*dzéta*), szóbelsejében pedig, magánhangzók között (ún. intervokális helyzetben) hosszú lesz (*ddz*).

Ezek súlyos érvek, de nem rendítik meg a rendszerkényszer adta érvet: a magyar obstruens mássalhangzók rendszerében van zöngés–zöngétlen korreláció, és ez feltételezi a *dz* fonéma meglétét.

Amúgy ezt bizonyítják a nyelvi változások is: $z > dz$ (affrikáció): *vakarózik > vakaródzik*, *lopózik > lopódzik* (a 16. század elejétől meglévő változás; miért toldódna be a *d*?; nem többlet-hangról van szó, hanem affrikációról); *mazzag > madzag*, *bozza > bodza* stb.

Hasonlóan a rendszerből következik, hogy a morfofonológiai váltakozások is valamilyen szabályszerűség szerint zajlanak. Ezért fonológiai pár az *a-á*, *e-é* (vö. *fa – fát*, *eke – ekét*; ugyanabban a pozícióban váltakoznak).

5. A magyar nyelv története folyamán fonéma státusúak voltak (ma már nem fonémák, max. mellékvariánsok):

β ($> /v/$), χ ($> /h/$), γ ($> /\emptyset/$), ly ($> /j/$, $/l/$)

6. A magyar nyelv egyes dialektusaiban fonémák:

ě, ā, ē, á, ly

7. Az affrikáták

A magyar beszédhangok fonemastátusának kérdéskörében speciális helyet foglalnak el az affrikáták. Fonetikailag zár-rés ejtésűek a magyarban: *c, dz, cs, dzs, ty, gy, pf, by*, ezeket tartja Bolla affrikátáknak.

Ezek közül biztosan nem fonémák a *pf, by*, amelyek csak ilyen hangkapcsolatokban (morféma határon!) fordulnak elő, mint: *napfény, szabvány*. Ezekben a koartikuláció miatt valóban affrikátaszerű ejtés történik, de ettől még nem egy hangok.

Biztosan affrikáta fonémák: *c, cs, dzs*.

Problémásak:

dz (affrikáta fonéma-e egyáltalán, többek szerint inkább két hang együttese)

ty, gy (többek szerint nem affrikáta, hanem zárhang fonémák)

A magyar nyelvészetben az ún. affrikáta-vita óta foglalkoznak azzal a kérdéssel, hogy az affrikáták egy hangnak számítanak-e egyáltalán, és hogy melyek az affrikáták. Egykor kettős mássalhangzóknak tekintették őket: $cs = t + s$, $c = t + sz$ stb.

Horger Antal (Mi az affrikáta? *Magyar Nyelv* 31, 210–218) vetette fel, hogy mivel *cs, c* stb. affrikáták másképpen változnak a magyarban, mint a $t + s$, $t + sz$ stb. hangkapcsolatok, a *cs, c* stb. nem is minősíthetők hangkapcsolatnak. A klasszikus affrikáta-vitát Kázmér Miklós foglalta össze, zárta le (*A magyar affrikátaszemlélet*. NytudÉrt. 27. sz. Bp., 1961.)

A hagyományos érvek az affrikáták *egy hang* volta mellett:

Az affrikáta egy mássalhangzó, mert

— az affrikáta lehet rövid és hosszú: *cica, csacsi; kocog : koccan* [ha mássalhangzó-kapcsolat lenne, akkor csak hosszú lehetne];

— a hangátvételekben egy hangként viselkedik: *csatakos > tacsakos*;

— nem számít mássalhangzó-torlódásnak, ezért állhat szó elején (*cipő, dzsem, csak*);

— a szótagolásban egy hangként viselkedik (*ci-ca, ka-csa, locs-csan*; és nem: *cit-sza, kat-sa, lott-san*).

Az újabb fonológiák más érvek alapján, de szintén elfogadják az affrikáták létét, pusztán az állományán vitatkoznak.

8. A köznyelv bizonytalan értékű magánhangzói.

Egyes munkákban felvetődik, hogy az alsó nyelvállású magánhangzók fonetikailag teljes sora ($a - \bar{a}$, $\acute{a} - \acute{a}$, $e - \bar{e}$) fonológiailag is kialakulóban van.

Ez egyelőre pusztán ötlet. Lotz János nyomán Szende Tamás, majd Keresztes László is megemlíti ezt a tényt, miszerint akár minimális párokat is lehet találni rájuk:

akadémia 'akadémia', *Svájc* 'Svájc'

Weiss [*Vájsz*] : *vájsz*

passz 'átadás (labdajátékban)' : *pássz* 'passz (kártyajátékban)'

ara 'menyasszony' : *āra* 'arra'

ere 'ér' : *ēre* 'erre'

ebé 'kutyáé' : *ēbé* 'EB'

Elképzelhető, hogy ezek a magánhangzók elindultak a fonematizálódás útján a magyar sztenderdben.

Az *á* esetében még egy érdekes felvetés a Siptár Péteré, aki szerint elképzelhető, hogy a magyarban az *a* hang fonológiailag nem labiális, hanem tkp.: /*à*/ — [*a*]. Ez esetben azt állíthatjuk, hogy az ómagyar /*à*/ fonéma megőrződött, pusztán a hajdani [*à*] fővariánsa alakult át [*a*]-vá: ómagyar: /*à*/ — [*à*], mai magyar: /*à*/ — [*a*]. Ezt az ötletet Siptáron kívül senki se támasztotta alá, és a rendszerkényszer alapján inkább azt állíthatjuk, hogy az *á* az, amelyik labiálissá vált fonológiailag. (De a magánhangzók tárgyalásakor alkalmazott megoldás, miszerint a veláris magánhangzók a labialitás szempontjából neutrálisak, még ennél is jobbnak látszik.)

9. A köznyelv bizonytalan értékű mássalhangzói:

A h-féle hangok				
	APhI	Fgr.	Pl.	Fonéma
prepalatális:	ç	ǰ	<i>kapj, döfj</i>	/j/
palatoveláris:	ch, x̣	ǰ	<i>ihlet</i>	/h/
	ch:, x̣:		<i>peches</i>	/h: /
veláris:	x	χ	<i>dohos, Bach</i>	/h/
	x:		<i>sahhal</i>	/h: /
laringális:	h	h	<i>hát</i>	/h/
	h̠		<i>nahát</i>	/h/
	h̠:		<i>ahhoz</i>	/h: /

A hosszú mássalhangzók:

A legújabb (strukturalista) fonológiák szerint kérdéses, hogy vannak-e a magyarban hosszú mássalhangzó fonémák, vagy ezek a hosszú mássalhangzók nem mások, mint két rövidnek együttese. Disztinkív jegye az időtartam a mássalhangzóknál?

A hagyományos magyar hangtanok számolnak a hosszú mássalhangzókkal mint fonémákkal is. Ez történetileg teljesen indokolt, hiszen a hosszú mássalhangzók teljesen másképp fejlődtek, mint a rövidek, ami arra utal, hogy vannak hosszú mássalhangzók, és azok mások, mint a rövidek:

PU **βete* 'víz': $t > z$

PU **βitte* 'öt' $tt > t$

A strukturalisták érvei a hosszú mássalhangzók megléte ellen:

— a hosszú mássalhangzók morfémahatárokon szoktak létrejönni (azaz ezek nem hosszúak, hanem kettőzöttek)

— a hosszú mássalhangzók szótaghatáron ketté válnak

— a hosszú mássalhangzók nem fordulnak elő szó elején

— a hosszú mássalhangzók nem állhatnak másik mássalhangzó mellett; vö. *kedd* [*kedd*], de *keddre* [*kedre*]

— ha a morfémahatáron létrejövő hosszú mássalhangzókat figyelmen kívül hagyjuk, gyakoriságuk nagyon alacsony.

Ezek az érvek azonban nem gyöngítik azt, hogy:

1. A magánhangzó-rendszerben meglévő hosszú–rövid korreláció azt támogatja, hogy a hangrendszer másik részében, a mássalhangzóknál is számoljunk vele.

2. Nem igaz, hogy a hosszú mássalhangzók szótaghatáron „szétválnak”, hanem az történik, hogy ebben a mesterséges/mesterkélts beszédhelyzetben (elválasztás, szótagolás) a hosszú mássalhangzót más kiejtési megoldással helyettesítjük (két röviddel). (Egyébként valószínűleg a helyesírás diktálta elválasztásban igaz csak, hogy a hosszú mássalhangzók „szétválnak”, a valódi szótagolásban ez nemigen fordul elő; pl. *kisgyerekek*nél.)

3. Az nem ellenérv, hogy szó elején és másik mássalhangzó mellett hosszú mássalhangzó nem állhat, hiszen egy hangtípust a megszorító szabályok is jellemeznek, tehát pl. hogy hol nem fordulhat elő. Ettől még lehet fonéma.

Ha igaz lenne, hogy egy fonémának szó elején-belsejében-végén egyaránt elő kell fordulnia, akkor a magyarban nem beszélhetnénk *ty* fonémáról, mert ez csak a *tyúk*-ban fordul elő szó elején (plusz egy-két indulatszó: *tyű!*), vagy a rövid *o*, *ö* fonémáról, mert ezek szóvégen nem szerepelhetnek (kiv.: *no*, *nono*, *nonono*; *höhöhö*).

4. A fonémastatisztikák szerint a rövidek a magánhangzóknál is gyakoribb, sokkal több a rövid magánhangzó, mint a hosszú.

Véleményem szerint értelmetlen azt feltételezni, hogy nincsenek hosszú mássalhangzó fonémáink. Vannak, ezt mutatja a magyar nyelv története, a fenti érvek és a fellelhető minimális párok is: *ép* : *épp*, *fed* : *fedd*, *megy* : *meggy*, *var* : *varr*, *len* : *lenn*, *fen* : *fenn*, *meny* : *menny*, *hal* : *hall*, *ál* : *áll*, *kel* : *kell*, *szál* : *száll*, *orom* : *orrom*, *nézek* : *nézzek*, *ülő* : *üllő*, *szögel* : *szöggel* stb.

Számtalan mássalhangzó-nyúlásos hangváltozást sokkal problémásabb lenne megmagyarázni, ha nem nyúlásról, hanem mássalhangzó-betoldódásról kellene beszélnünk; vö. *bakkancs*, *kissebb*, *pontossan* stb. A mássalhangzó-betoldódásos (= két azonos rövid mássalhangzós) magyarázat nem tud mit mondani az ún. hosszúság-átváltásról, amikor a magánhangzó hosszúsága a mássalhangzóra tevődik át (pl. a dunántúli nyelvjárásban): *segít* > *segitt*, *tanító* > *tanított* stb. Itt a hosszúság mint tulajdonság megmarad, a hordozója változik csak. (Hasonló hosszúság-megőrzés az ómagyar kori pótlónyúlás, amikor a szó „megőrzi” az időtartamot, a szóhosszúságot akkor is, amikor a tövégi magánhangzó eltűnik: *utu* > *út*, *kezi* > *kéz* stb.)